OVER ENKELE TEEKENINGEN, DIE EENS DODONAEUS TOEBEHOORD HEBBEN, WAARBIJ DE EERSTE KONINGSVISCH (LAMPRIS LUNA) VAN DE EUROPEESCHE KUSTEN

door

Dr. H. ENGEL
Zoölogisch Museum Amsterdam

Professor I. Q. van Regteren Altena was zoo vriendelijk mij een aantal teekeningen ter beschikking te stellen, die eens aan het huis Plantijn moeten toebehoord hebben. Immers, sommige daarvan hebben gediend als voorbeeld voor houtsneden in den Herbarius von Dodonaeus van 1618, gedrukt „t'Antwerpen in de Plantynsche Druckerye van Balthasar Moretus" (zie Engel, in: Ned. Kruidk. Arch. 53, 1943, p. 46-55). Wanneer men de fraaie teekeningen vergelijkt met de reproducties in het Cruydtboeck, is het opvallend, dat de teekeningen losser, zwieriger en natuurlijker zijn, terwijl de houtsneden allerlei wijzigingen vertoonen, die klaarblijkelijk aangebracht werden ten einde de figuur in het formaat van het houtblok te doen passen. Toch komen beide tot in finesses overeen en, wat onze opvatting bevestigt, zij zijn elkanders spiegelbeeld. Behalve deze plantenafbeeldingen bevat de collectie nog een teekening van een vogel, *Podiceps cristatus* (L.), door mij beschreven en afgebeeld in Limosa, Orgaan der Club van Nederlandsche Vogelkundigen, XVI, 1-2, Juni 1943, p. 1-3, en verschillende figuren van visschen en lagere dieren.

Voor deze dierenafbeeldingen is van belang een citaat uit: Max Rooses, Christophe Plantin, Imprimeur Anversois, 2me édition, Anvers, 1896, p. 325: „Plantin, qui avait retrouvé Dodoens en Hollande y renouva avec lui les liens d'une ancienne amitié. Au moment du décès du savant botaniste, l'imprimeur rappelle, dans une de ses lettres, l'affection qui les unissait et dit que Dodoens à la fin de sa vie avait commencé une description des poissons et des oiseaux."

Wij mogen er hier aan herinneren, hoe Dodoens in 1582 benoemd werd tot professor te Leiden, welke functie hij slechts korten tijd mocht vervullen, hij stierf er den 10den Maart 1585. Hier in Leiden gaf hij in 1584 een herdruk uit van zijn werk „De Sphaera" en van zijn „Medici-

nalium Observationum exempla rara", terwijl ons zijn biograaf P. J. van Meerbeeck (Recherches historiques et critiques sur la vie et les ouvrages de Rembert Dodoens. Mâlines, 1841, p. 59) vertelt, dat hij bezig was met de voorbereiding van een nieuwe editie van het kruidboek toen hij stierf. Ook Van Leersum schreef in het Ned. Ts. v. Geneesk. 1917, I, p. 2112 over zijn werkzaamheden te Leiden.

Bij Rooses, l.c., p. 345-354, kunnen wij omtrent het leven van Plantijn in dien tijd bijzonderheden vinden: „Il emporta en Hollande 3 presses, et laissa la direction de l'imprimerie anversoise à ses gendres: François Raphelengien et Jean Moretus. Sa femme l'accompagna à Leyden. Le 25-V-1583 Plantin venait à peine de s'y établir, que les magistrats l'autorisaient à construire, devant la façade de l'Université, une boutique de pierre ou de bois, où il pût exercer son métier de libraire" (p. 347). Hij verliet Leiden alweer in 1585 en in 1587 werd hij er door zijn schoonzoon Frans van Ravelingen (Franciscus Raphelengius) opgevolgd. Verdere bijzonderheden omtrent dien tijd kan men ook vinden in het in de Patria-serie verschenen werkje van Maurits Sabbe, De Meesters van den Gulden Passer, Amsterdam, 1937, p. 99 e.v.

Dr. Hunger was zoo vriendelijk met mij het handschrift van Dodonaeus, ons uit zijn vele brieven goed bekend, te vergelijken met het schrift der aanteekeningen, die op verschillende der teekeningen gemaakt zijn. Daar het handschrift zeer karakteristiek is, viel het niet moeilijk met zeer groote zekerheid vast te stellen, dat deze aanteekeningen door Dodonaeus geschreven moeten zijn.

Een aantal van de teekeningen zijn gedateerd: Scheveningen 16 November 1566; Holland 1564 of 1565; Katwijk 6 September 1581; 25 Juli 1584; Schouwen 18 Augustus 1584; Leydae 19 December 1584; gevangen achter Engelant 14 October 1583. Deze data stemmen dus ten deele overeen met den tijd, welke Dodonaeus in Leiden doorbracht, ten deele niet.

Omtrent de aanduiding „achter Engelant" moge opgemerkt worden, dat volgens het Middelnederlandsch Woordenboek van Verwijs en Verdam (1889) het woord engelant ook weidegrond in het algemeen kan beteekenen en dat het ook vaak gebruikt is voor de aanduiding van een speciale grasrijke plek. De mogelijkheid is dus niet uitgesloten, waarop mij Dr. Redeke wees, dat er met Engelant een of andere grasrijke plaats ergens bij de kust is bedoeld. In A. J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, 1843, IV, p. 190-191, vindt men er zoo enkele aangegeven, waarvan echter de dichtst bij zijnde ligt op het eiland Putten — wat echter niet uitsluit, dat men er toentertijd nog meer en andere zoo genoemd zou kunnen hebben.

Wat nu betreft de wijze, waarop Dodonaeus deze teekeningen verworven zal hebben, zij allereerst opgemerkt, dat enkele teekeningen klaarblijkelijk bijeen behooren. Zij zullen tegelijk vervaardigd zijn, of althans door denzelfden teekenaar gemaakt. Zoo zijn er drie teekeningen, die alle drie met meekrap zijn gekleurd. Toen Dr. A. B. van Deinse in het Archief van het Zeeuwsch Genootschap 1940, p. 1—8 uit onze serie de walvisch publiceerde, een butskop, *Hyperoodon rostratus* (O. F. Müller), synoniem: *H. ampullatus* (Forster), tevens de oudst bekende stranding van deze soort op onze kust (1584), heeft hij daar uitvoerig over geschreven en verteld, hoe het hem gelukte aan te toonen, dat de kleuring inderdaad met meekrap is geschied. Het dier spoelde aan op de Zeeuwsche kust, Zeeland is ook het land van de meekrap. Zoo is ook de tweede dezer meekrap-teekeningen uit Zeeland afkomstig: een maanvisch, *Mola mola* (L.), gevangen „achter Engelant" op den 14en October 1583, metende 1½ voet en 3½ duim. Op deze afbeelding maakte Dodonaeus de aanteekening „visus Leydae Anno 1584, decembris 19, longus fuit 3½ fer" (zie beneden). Wanneer dit laatste beteekent ongeveer 3½ voet, moeten wij aannemen, dat Dodonaeus in Leiden een ander exemplaar zag, grooter dan het afgebeelde. Zou misschien dit laatste dier in Leiden ter bezichtiging zijn gesteld, iets wat in dien tijd veelvuldig gebeurde, zooals wij weten uit verschillende gedrukte (en geïllustreerde) aankondigingen, waarbij het publiek werd uitgenoodigd in een of andere herberg een vreemd of wonderlijk dier te komen bezichtigen? Zou het bijvoorbeeld niet kunnen zijn, dat de show werd opgeluisterd door enkele afbeeldingen van dit monster en een paar andere, aangespoeld aan de Zeeuwsche kust? Misschien kocht Dodonaeus daar van den eigenaar de teekeningen voor zijn verzameling. De derde meekrapteekening stelt een harder, *Mugil ramada* Risso, voor, een dier, waarvan Redeke in zijn werk over de visschen in de Fauna van Nederland, afl. X, Leiden 1941, p. 228 zegt, dat het niet zeldzaam is in de Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche stroomen. Dit exemplaar werd geteekend naar het leven op 25 Juli 1584. Het spreekt dus onze veronderstelling niet tegen.

Op de boven reeds genoemde teekening naar een opgezette fuut (*Podiceps cristatus* (L.)) schreef Dodonaeus: „visus in Hollandiae 1564 aut 1565". Toen was Dodoens echter zelf niet in Holland. Ook deze teekening moet dus later door hem verworven zijn, tenzij deze voor hem werd vervaardigd naar een uit dien tijd bewaard gebleven opgezet dier.

Weer andere teekeningen zijn, evenals de botanische, op eenvoudige wijze met de pen geteekend, vaak ook met sepia geschaduwd. Dit zijn alle dieren, die hij gemakkelijk aan het strand zelf heeft kunnen vinden of van visschers heeft kunnen krijgen. Wij zouden ons kunnen voorstellen, dat hij ze vanuit

Leiden in Katwijk verzamelde, of kocht van de visschers en ze daarna onder zijn leiding liet afbeelden.

Wij zien dus, dat er velerlei mogelijkheden te bedenken zijn omtrent de wijze, waarop Dodonaeus deze in vele opzichten zoo uiteenloopende teekeningen voor zijn dierenboek verzamelde. Dat zij inderdaad waarschijnlijk alle van hem afkomstig zijn en er niet latere bijgevoegd werden, wordt niet tegengesproken door den ouderdom van het papier, dat te oordeelen naar de watermerken van ongeveer 1580 moet zijn (vgl. C. M. Briquet, Les Filigraines, Paris, 1907).

Professor Boschma was zoo vriendelijk een aantal reproducties in dit tijdschrift op te nemen van de belangrijkste der teekeningen, zoodat men een idee krijgt van hun aard. Wij zullen ze nu achtereenvolgens bespreken.

De eerste (Pl. I), reeds genoemd, stelt een maanvisch, *Mola mola* (L.) (Redeke, l.c. p. 280) voor. Dit is de eerste afbeelding naar een Noord-Europeesch exemplaar dezer soort. Op de cartouche leest men: „Desen vis is ghevangen achter Engelant, van/ Wisse Maertens en Dinge-/ man Iemansoon, visschers/ van Ziericzee. Hij was/lanck anderhalf voet, en/ vierdalve dume, die groote/ vimmen 9 Dumen. Die/ voorvimmen 3 dumen./ Die diepte een voet, en/ 4 dumen: sijn buyck/ was wit als silver,/ zonder schellen. Gheen/ vischer en weet, hoe/ dat desen genaemt is./ Op ten xiiij Octobris/ Anno MDLxxxiii". In het handschrift van Dodonaeus is hieronder bijgeschreven: „Anno 1584 Decēbris 19/ Visus Leydae/ piscis planus/ Rōdelet f. 425/" (dus: 19 December 1584, gezien te Leiden, een platte visch, zie Rondelet p. 425). Verder is op den visch zelf door hem bijgeschreven: „Longus fuit Leydae visus 3½ fere/ et latus ... (een onleesbaar woord waarschijnlijk pedes?) duos/ crassus fere unū/" (dus: het dier, dat ik in Leiden zag was ongeveer 3½ (voet?) lang, 2 breed en 1 dik). Zooals wij boven reeds opmerkten zijn de maten, die de teekenaar opgeeft, anders dan die van Dodonaeus, zoodat ze waarschijnlijk op een ander dier slaan. De verwijzing is naar: G. Rondelet, Libri de Piscibus marinis... Lugduni (d.i. Lyon) 1554, p. 425, waar men de beschrijving vindt van „Orthagoriscus sive Luna piscis", met op p. 424 de eerste afbeelding naar een dier uit de Middellandsche zee. Wij merkten boven reeds op, dat „achter Engelant" ook zou kunnen duiden op een dier, dat vlak bij onze kust, nabij een plaats „Engelant", gevangen werd. Het dier van Dodonaeus, dat te Leiden vertoond werd zal wel niet zoo heel ver van onze kust gevangen zijn, tenzij het op de een of andere wijze voor duurzame bewaring was geschikt gemaakt.

Het dier zelf is in grijze lijnen en tinten zeer goed afgebeeld en „zwemt" op een met meekrap roodpaars gekleurde egale achtergrond, waarin rechts

naast den visch de zwierige cartouche met bijschrift is uitgespaard. Het geheel is door een ongeveer één centimeter breeden rand omgeven. Het papier is Oud-Hollandsch met als watermerk een gebogen visch, boven een lint, waarop men leest: T JOLY.

De derde met meekrap gekleurde teekening stelt een harder voor, *Mugil ramada* Risso (Redeke, l.c., p. 227). Als boven opgemerkt is het waarschijnlijk, dat ook deze teekening in Zeeland vervaardigd werd. De afbeelding is niet zeer nauwkeurig: de twee rugvinnen ontbreken geheel en de aarsvin is gepaard geteekend, de staartvin is te sterk gespleten afgebeeld. De teekening op Oud-Hollandsch geschept papier is 293 mm lang en 193 mm breed, zonder watermerk, omgeven, als de beide anderen, door een zwarten 1 cm breeden rand. De visch is in grijs geteekend met donkere en lichte strepen en tinten en geheel geschubd. De rug is met meekraprood gekleurd evenals het kieuwdeksel. Dit draagt bovendien een groote bruine vlek. Ditzelfde bruin is gebruikt om het oog en de basis der vinnen te kleuren. Het dier is afgebeeld boven een rose meekrap zee, waarin met sepia-strepen golven zijn geteekend. Onderaan staat op een ten deele opgerold lint, waarvan de achterzijde telkens bruin is getint, te lezen: DESEN./ VIS. HEET. EEN. HERDER/ GHECŌTER/ FEYT. NAER T LEVĒ. OP DĒ/ 25. IULI. 1584/.

Een volgend drietal teekeningen is zeer fraai als aquarel uitgevoerd op Oud-Hollandsch papier met alle drie hetzelfde watermerk, zij het telkens in geringe variatie: een gekroonde adelaar met een driemaal links (of rechts) geschuind wapen op de borst en tusschen de gespreide pooten een paar krullen, waaronder het monogram WR met de bekende omgekeerde 4 der huismerken er op.

De eerste dezer drie is de door mij in Limosa XVI, 1-2, Juni 1943, p. 1-3 beschreven en afgebeelde fuut (*Podiceps cristatus* (L.)). Ik mag den lezer voor details naar deze publicatie verwijzen.

De tweede stelt de Groote Pieterman (*Trachinus draco* L.) voor, een visch, die geregeld aan onze kust gevangen wordt (zie Redeke, l.c., p. 208) en bekend is om de gifklieren, die uitmonden aan de basis der gegroefde stekels op het kieuwdeksel en in de voorste rugvin. Dit kieuwdeksel met den stekel is, uitgepraepareerd, nog eens apart en duidelijk afgebeeld. Dit is de fraaiste teekening uit de collectie. Het dier is afgebeeld in alle finesses, die het karakteriseeren, in natuurlijke kleuren, waarbij gebruikt zijn: grijs, bruin, rood, blauw, geelgroen. Bijschriften ontbreken. Het papier is 423 ×321 mm groot.

De derde aquarel (Pl. II) stelt een houting voor (*Coregonus oxyrhynchus* (L.), zie Redeke, l.c., p. 82), een typischen visch van onze rivier-

monden. Deze is ook weer uitstekend en in natuurlijke kleuren nauwkeurig afgebeeld. Als achtergrond dient een ongeveer 15 cm breede strook lichtblauwe „zee" met golven in grijs. De gebruikte kleuren zijn grijs, rood, blauw, wit. Het papier is 323 × 420 mm groot. Het bijschrift in Dodonaeus' handschrift luidt: „Houtinck capiuntur in Mosa, quo loco fere salsa maris aq̄/ dulci occurrit, ut infra Dordracū et quidam/ Autumni tempore. Piscis siccā et friabilem calēs carnē/..... (?) a priscis Maenulam latine dici existimant/ fo 99.b/ Sed Rondeletius lib. 5 cap. 13 alium pro Maena exhibet/ Vide de Lavaretus Rōdel. To 2 fo 162 cap 16/ Vel de Umbra fluviali To 2 f 172 cap 5". Dit kan men aldus vertalen: Houting, wordt gevangen in de Maas, ongeveer ter plaatse, waar het zeewater het zoete water ontmoet, zooals onder Dordrecht en wel in den herfsttijd. Het is een visch met droog, kruimelig (brokkelig) en warmend vleesch...... (een niet leesbare naam van een auteur, men zou kunnen denken aan P. Jovius, De Romanis piscibus libellus, 1531, waar men op p. 92, en niet op 99 b, leest: „Percas pelagias Romae raro videmus. Assimilantur hae Maenis ipsis, quae hodie Menulas dicuntur". In een ander werkje van denzelfden auteur: Marinis, lacustribus, fluviatilibus... liber, van 1527, is hier niets over te vinden) is van meening, dat hij door de Ouden in het Latijn Maenula genoemd werd, blz. 99 b. Maar Rondelet boek 5 hoofdstuk 13 vertoont een anderen visch voor Maena. Zie over de Lavaretus bij Rondelet, deel 2 blz. 162 hoofdstuk 16, of over de Umbra fluviatilis deel 2 blz. 172 hoofdstuk 5. Deze citaten uit Rondelet: Universae aquatilium historiae pars altera Lugduni 1555, zijn juist.

Een derde bijeenhoorend stel bestaat ten eerste uit 2 teekeningen op Oud-Hollandsch papier met als watermerk een 5 × gedeeld wapenschild, waarop een aanzienden gekroonden helm, zwierige dekkleeden en als helmteeken hetzelfde schild tusschen twee vluchten. Dan is er een blanco vel bij de collectie met hetzelfde watermerk. Aan het blanco vel past precies en tot in de fijnste finesses een teekening zonder watermerk. De twee eerstgenoemde vellen, evenals het voorgaande 213 × 325 mm groot, passen, hoewel ook hun eene zijde duidelijk laat zien, dat zij de helft van een doormidden gesneden vel zijn, niet zoo nauwkeurig aan andere vellen (zonder watermerk) in de collectie als het blanco vel. Toch is er één van de resteerende vellen, dat in aanmerking zou kunnen komen als supplement van een van deze, wanneer men aanneemt, dat de snijranden later wat afgesleten zijn.

Het vel, dat dan zonder wederhelft blijft, stelt een poon voor en wel waarschijnlijk de kleine of grauwe poon (*Trigla gurnardus* L.), hoewel het ook de roode poon (*Trigla lucerna* L.) zou kunnen zijn. Het dier

werd afgebeeld schuins van boven en terzijde gezien en daarnaast gezien van onderen. Het geheel is in sepia uitgevoerd en de vinnen zijn vrij ruw bijgekleurd met rood krijt. Langs de gespreide borstvin heeft Dodonaeus geschreven: „extrema cerulea per āborū." Dit laatste zou op den rooden poon kunnen wijzen, waarvan immers Redeke (l.c., p. 243) opmerkt: „zeer kenmerkend is de diepblauwe kleur van de onderzijde der borstvinnen". Vergelijkt men de andere daar opgegeven verschilkenmerken, dan pleiten de ronde vlekjes op den rug en de korte borstvinnen (waarvan men er slechts één zoo zou kunnen afpassen, dat hij de anale vin bereikt) voor den grauwen, de 17 stralen in de anale vin echter voor den rooden poon. Boven het geheel schreef Dodoens: „Zee haen".

Van de twee vellen, die met eenige waarschijnlijkheid tezamen behooren, is op de eene helft een inktvisch geteekend en op de andere het dier, dat zoölogisch het belangrijkste is in de collectie, namelijk de koningsvisch.

Deze teekening (Pl. III) van den koningsvisch, *Lampris luna* (Gmelin), (zie Redeke, l.c., p. 166) is de oudst bekende afbeelding van dit dier en wel een heel goede en bevat ook de oudste beschrijving van deze merkwaardige soort, door Dodonaeus. Tot nu toe gold als zoodanig die van Sibbald in zijn Scotia Illustrata sive Prodromus Historiae Naturalis, II 2, Edinburgi, 1684, p. 24: Umbrae Rondeletii congener, Tab. 6 Fig. 3: Pisces maculis aureis aspersus, een zeer slechte afbeelding (cf. Cuvier et Valenciennes, Hist. nat. des Poissons, X, 1835, p. 39 seq.). Zie ook C. Mortimer, The description of a Fish shewed to the Royal Society by Mr. Ralph Bigland. Phil. Transact. Roy. Soc. 1750, vol. 46, p. 518-520, die hem *Opah guineniensium* noemt en fraai afbeeldt. Hij zegt, dat hij als Opah of Kingfish bekend is op de kust van Guinea. Zijn exemplaar, ook beschreven door Bigland in The Scots Magazine of Oct. 1748, Edinburgh, werd gevangen in de Firth of Forth. In de 13e ed. van het Systema Naturae, I, 3, p. 1225 noemt Gmelin het dier *Zeus luna,* naar het exemplaar van Dieppe, dat Duhamel du Monceau beschreef en afbeeldde in zijn Traité générale des pêches, 1777, III, 2, 4, p. 74, Pl. XV. Aangezien dit de eerste naam is ná 1758 geldt *luna* dus als soortnaam. Over het voorkomen van het dier op de Nederlandsche kust, zie men Van Lidth de Jeude in: Notes from the Leyden Museum, XI, 1889, p. 85, die ons vertelt, dat de eerste stranding op onze kust plaats had bij Noordwijk in het eind van de 18e eeuw. De visch heeft altijd tot de zeldzaamheden behoord. Men zie ook M. Weber, Beschouwingen over de fauna van Nederland, in: Bijdragen tot de Dierkunde, XXI, 1919, p. 190 en in: Tijdschr. Ned. Dierk. Vereen. (2) XVIII, 1920, p. XII, en Redeke (l.c.). Over het voorkomen van het dier in het algemeen zie men Cuvier et Valenciennes (l.c.) en Erna

Mohr, Fische der Nord- und Ostsee, in Tierwelt der Nord- und Ostsee, XII, g 42.

Zooals onze reproductie laat zien, gelijkt het dier voortreffelijk. Het is geheel in sepia uitgevoerd. De bijschriften zijn de volgende: Rechts boven: „Anno 1581 Septeb die 6 repertus fuit hujuscemodo/ piscis ad littus maris prope Catwijck/ fuit longus pedes duos. Latus pedē unū/ crassus palmā. Piscis planus. Color ceruleus splendens/ in dorso color intensior qui sensī ad vētrē dilutior/ factus inferiore ventre ex ceruleo albens/ Maculae ī corpore argenteo nitore splendentes/ ac politū argētē referentes/ Piña ī dorso maior cū et minores/ tū cauda rubentes/ instar coralli coloris/ eiusdē quoque coloris q̄ ad branchias/ et duae q̄ sub ventre/ os parvū absque dentibus/ oculi pupilla nigra, iris alba/ Linea repanda secūdū/ spinā nigrans", wat men aldus kan vertalen: Anno 1581 6 September werd een dergelijke visch gevonden op het strand nabij Katwijk. Hij was 2 voet lang, een voet breed, een palm dik, het is een platte visch. De kleur is glanzend blauw. Op den rug is de kleur dieper, welke bleeker wordt naar den buik toe en in het onderste deel van den buik van blauw in wit overgaat. De vlekken op het lichaam in een zilveren glans schitterende en gelijkende op gepolijst zilver. De groote rugvin, evenals de kleine en ook de staart, roodachtig in de kleur van koraal en van dezelfde kleur zijn ook (de vinnen) die bij de kieuwen en twee die onder den buik liggen. De mond klein en zonder tanden. De oogen met zwarte pupillen en een witte iris. De lijn, die zich uitstrekt langs de ruggegraat, is zwartachtig.

Men leest rechts onder (later doorgestreept): „Die vinnen blauw/ die pleckē wit als aē een pladdijs" (dat is een Platessa, schol of bot); links onder (dwars): „Die vinnen ende steert coraal root/ die plecken ghelijck silver A C/ species Glauci piscis de/ quo vide Rondeletiū". Hij meent met dit laatste: een soort van Glaucusvisch, waarover zie Rondelet. Wat de letters A C beteekenen weet ik niet. Rondelet geeft in zijn Libri de Piscibus Marinis, 1554 op p. 252 een afbeelding en beschrijving van den visch, dien wij nu *Lichia glauca* noemen, een dier, dat oppervlakkig op onze soort gelijkt.

Heeft Dodonaeus, die 1582 te Leiden benoemd werd, dit dier in September 1581 te Katwijk gezien? De beschrijving moet wel naar een levend of tenminste nauwelijks dood dier gemaakt zijn en toont duidelijk het handschrift van Dodoens.

De inktvisch (Pl. IV), op het vel, dat van de vorige waarschijnlijk de andere helft is, stelt volgens Dr. Adam te Brussel een soort van *Stenotheutis* voor. Het dier is met de pen geteekend en met sepia bijgekleurd. Op en naast de figuur zijn opmerkingen en maten geplaatst. Er boven

staat: „Aēghecomē tot Scheveringhē a° 1566 Novēb 16". Boven de uit den mond puilende kaken leest men: „t hooft met den/ beck 1 voet lanck". Op den rug schreef Dodonaeus: „breed 16 duymē". Langs het lichaam leest men: „t Corpus lanck 2 voet 2 duymē", op den staart: „breet 1½ voet", langs den rechter langen vangarm: „Dese snebbe lanck 3 voet 4 duymē", op de mondarmen, die geteekend zijn in een groep van drie verbonden aan en volgend op (naar achter) den vangarm, en een lossen achtersten arm staat (van voor naar achteren) respectievelijk: „een voet lanck", „een voet 2 duymē", „2 voet 3 duymē", „1 voet 4 duymē". De teekening is slecht en stijf.

Het vel dat precies, tot op de doorgesneden haartjes in het papier toe, past aan het ongebruikte vel met het wapen als watermerk, is gebruikt om er enkele schelpen op te teekenen: een geopende en een gesloten schelp van het mesheft (*Solen* of *Ensis ensis* (L.)); één schelp van de ruwe boormossel (*Zirfaea crispata* (L.)), gezien van binnen en van buiten; een stel schelpen van de witte boormossel (*Barnea candida* (L.)), van binnen en van buiten gezien. De figuren zijn met de pen geteekend en met sepia bijgekleurd.

Een nawijsbare reden om aan te nemen, dat dit stel teekeningen, behalve in de soort van het papier, nadere genetische verwantschap zouden hebben is er niet, althans heb ik niet kunnen vinden. Zij zijn over het algemeen goed uitgevoerd (behalve de inktvisch, maar dat kan aan het voorbeeld te wijten geweest zijn) en ook van zoölogisch standpunt bezien met zorg geteekend. Dit is ook het geval met de drie visschen, die op één vel eveneens zonder watermerk staan, dat 210 × 320 mm meet. Ook deze zijn met de pen geteekend en met sepia bijgewerkt. Zij stellen voor: een snotolf, *Cyclopterus lumpus* L. (zie Redeke, l.c., p. 251, over het voorkomen aan onze kusten), met als bijschrift: „Orbis scutatus, Snottolf, Cruyckvisch", waaruit men o.a. een bevestiging kan lezen van de opvatting, dat de naam s n o t o l f is en niet s n o t d o l f; een makreel, *Scomber scombrus* L. (algemeen aan onze kust, zie Redeke, l.c., p. 211), met het bijschrift „mācreel"; een honds- of tijgerhaai, *Scylliorhinus caniculus* (L.), die volgens Redeke (l.c., p. 31) niet zoo algemeen is aan onze kust en die behalve van opzij gezien ook nog van onder (alleen de kop) werd afgebeeld, met het bijschrift: „Asselhaije" (een oude naam, bekend uit oud-Nederlandsche woordenboeken).

Men vindt dien ouden naam ook nog op een ander vel, 212 × 326 mm groot en voorzien van het boven reeds vermelde watermerk: een gebogen visch boven een lint, met den naam ... JOLY (geringe afwijkingen, ook is de visch hier nog voorzien van een bloem met vier bloemblaadjes). Óf

deze teekening is toen hij nog nat was toegevouwen, óf hij is later vochtig geweest en er is toen een deel van de teekening overgedrukt op de omgevouwen zijde. Bovendien is een deel van deze teekening afgedrukt op de plaat van den pieterman, waarin hij dus blijkbaar eens ingevouwen was. De afbeelding stelt een haai voor, den zeeëngel, *Squatina squatina* (L.) (zie Redeke, l.c., p. 44) met als bijschrift: „Schoervisch/ squatina". Het dier is niet zeer fraai geweest. De kop van een anderen haai is van onder en van boven afgebeeld. De teekeningen zijn weer met de pen geteekend en met sepia bijgewerkt. De verdere bijschriften zijn meer bedoeld als algemeene aanteekeningen over haaien, zij zijn in een ander soort inkt uitgevoerd in het handschrift van Dodonaeus, en luiden: „ēn asselhaije/ die niet rouw en es/ scuerhaije die heel/ rouw es". Deze 12 woorden zijn echter later geschrapt en er voor in de plaats is gekomen: „./. Squatina haec ĩ corpore fetus pisces/ gignit et vivos parit/ sic auctor libri". Inderdaad blijven bij den zeeëngel, als bij sommige andere haaien, de eieren in het moederlichaam tot zij uitkomen, wij kunnen de woorden dus vertalen met: deze haai brengt in het lichaam jonge vischjes voort en is levend barend, aldus de schrijver van het boek. Welke auteur of welk boek er met die algemeene aanduiding bedoeld zijn, is niet duidelijk. Verder staat er op geschreven: „Galeus III*/1 speerhaije/ 2 asselhaije/ ex cujis cute/ vide et capuli fiunt manubris/ 3 gemeyn haije/ sic....(?) auctor Libri". Dit kan men aldus lezen: er zijn drie soorten van haaien, 1 de speerhaai, 2 de asselhaai, zie, uit wiens huid het handvat van zwaardgevesten gemaakt wordt, 3 de gewone haai, aldus de schrijver van het boek. Dan is er tenslotte nog bijgeschreven (en het papier nat tusschen het vel van den pieterman gelegd): „Squatinae duo feruntur esse genera/ unũ leve/ alterũ asperũ, cute dura et aspera, ex/ qua manubria ensiũ fiunt/ aspera autẽ squatina spinos e medio/ dorso erigit longas digitũ quatuor decim/ duras et pungentes/ sic Raiptolomeus (?)", wat men aldus kan lezen: „Er wordt gezegd, dat er twee geslachten van haaien zijn, het eene glad, het andere ruw, met een harde en ruwe huid, waaruit het gevest der zwaarden gemaakt wordt. De ruwe haai echter steekt in het midden van den rug stekels uit, veertien duim lang, hard en stekelig. Aldus zegt Raiptolomeus". Wij kennen helaas geen auteur van dien naam, evenmin als wij „den auteur van hét Boek" kennen. Over den naam schoervisch kan nog worden opgemerkt, dat het schoudervisch beteekent en ons nog bekend is in den naam schoorhaai, voor den zeeëngel (zie het Woordenboek der Nederlandsche taal). Misschien is de vorm scuerhaije een verkeerde interpretatie van het woord. Het woord asselhaai is in geen enkel oud of nieuw woordenboek te vinden, maar het woord assel beteekent

zoowel schouder als oksel (Duitsch Achsel). Het is duidelijk, dat de auteurs, die Dodonaeus citeert, het woord asselhaai niet steeds voor hetzelfde dier gebruiken.

Op een kwartvelletje, 210 × 182 mm groot, met het onderste deel van een watermerk (een onleesbaar woord), is met de pen en in sepia afgebeeld een jong exemplaar van den houting, *Coregonus oxyrhynchus* (L.). De weeke neus is een beetje te groot geteekend, de bek staat wijd open. Het bijschrift luidt: „een Houtinck".

Een vel, 436 × 318 mm met als watermerk een narrenkap, werd blijkbaar later in vieren gesneden, wat te concludeeren valt uit het doorgesneden watermerk, zoomede uit de snijranden, die precies aaneen passen, ook in finesses. Blijkbaar is het vel eerst in vieren gevouwen, waarna in de aldus ontstane vakken geteekend werd. Nog niet geheel droog is het vel toen dichtgeklapt, zoodat de figuren op de andere zijde overgedrukt werden — tenzij dit overdrukken later door vocht plaats had, in ieder geval heeft het zeer waarschijnlijk plaats gehad voor het in vieren snijden, want het zou toch wel zeer toevallig zijn, wanneer daarna het overdrukken juist zoo zou plaats hebben alsof de vier deelen nog tezamen één geheel vormden. Noemen we de vier stukken A, B, C, D, dan toonen zij ons:

A: 1° een zwemkrab, *Portunus holsatus* Fabr., zonder bijschrift; 2° een schelvisch, *Gadus aeglefinus* L. (zie Redeke, l.c., p. 151), afbeelding van een exemplaar van terzijde gezien en bovendien van twee otolithen (wat zeer merkwaardig is, wanneer wij weten, dat ook de moderne wetenschap weer aan deze gehoorsteentjes systematische waarde toekent!). Het bijschrift luidt: „scelvisch"; 3° een wijting, *Gadus merlangus* L. (zie Redeke, l.c., p. 153), de afbeelding is naar een poover exemplaar met gescheurde voorste anaalvin. Ook hier liet Dodonaeus den teekenaar een paar otolithen afbeelden. Het bijschrift luidt: „bollinck, wijtinck", waarbij wij doen opmerken, dat de eerste naam ons nog bewaard is gebleven in namen als steenbolk (*Gadus luscus*) en waarschijnlijk in pollak (*Gadus pollachius*).

B: 1° een harnasmannetje, *Agonus cataphractus* (L.) (zie Redeke, l.c., p. 250), het dier is afgebeeld twee maal van boven en een maal van onderen, zonder bijschrift; 2° een strandkrab, *Carcinides maenas* (L.) van onder en van boven.

C: slechts één dier, de kabeljauw, *Gadus callarias* L. (zie Redeke, l.c., p. 149), bijschrift: „cabbeljau".

D: Zeedonderpad, *Cottus scorpius* L. (zie Redeke, l.c., p. 247), het dier is afgebeeld schuin van boven en schuin van onder gezien en draagt als onderschrift: „Lyra piscis/ post quibusdam" (liervisch volgens sommigen).

*

Ik geloof, dat wij zeker mogen aannemen, dat Dodonaeus deze teekeningen speciaal met het oog op zijn dierenboek heeft laten vervaardigen, wanneer wij de otolithen in aanmerking nemen. Het zijn alle dieren, die hier in Holland vrij gemakkelijk te krijgen moeten zijn geweest. Men krijgt den indruk, dat de snijrand tusschen A met B en C met D ouder is dan die tusschen A en B en tusschen B en C.

Er zijn nog twee vellen, die blijkbaar later in vieren gesneden zijn, beide van hetzelfde formaat als het voorgaande, het eene vel eveneens met een narrenkap als watermerk, het andere uit iets dunner papier zonder watermerk. Ook hier weer zijn óf de teekeningen vochtig dichtgevouwen en op elkaar afgedrukt, óf dit heeft later door vochtwerking plaats gehad. Voor dit laatste zou pleiten het feit, dat één teekening een duidelijke vochtvlek vertoont en dat ter plaatse de teekening ook vollediger is overgedrukt.

Het vel zonder watermerk stelt voor:

A: de origineele teekening van het „Andere soorte van Glidtcruyt oft Herba judaica", afgebeeld in Dodonaeus' Herbarius oft Cruydtboeck, 1608, p. 137, 1618 en 1644, p. 127. Ik heb deze en de volgende planteteekeningen uitvoerig beschreven en afgebeeld in Ned. Kruidk. Arch., 53, 1943, p. 46-55 en mag dus daarheen verwijzen.

B: het origineel van den „Eersten Zee-Fucus", Herbarius 1608, p. 850, 1618 en 1644, p. 781 met een klein takje van het „derden wiert". Aan de achterzijde van dit kwartvelletje is nog een onvoltooide schets te zien van de „Ghemeyne Hyssope", Herbarius 1608, p. 497, 1618 en 1644, p. 462. Al deze plantenteekeningen zijn eenvoudig met de pen geteekend, buitengewoon fraai, natuurlijker dan de er naar vervaardigde houtsneden.

C: het origineel van „Groen Zee Mosch, met smalle bladeren", Herbarius 1608 p. 848, 1618 en 1644, p. 779 en een gedeelte van het „derden zee mosch" afgebeeld in den Herbarius 1608, p. 846, 1618 en 1644, p. 777.

D: dit vierde blaadje is wel met sepia bijgewerkt en is niet op een van de anderen afgedrukt; het stelt een worm voor, de zeemuis, *Aphrodite aculeata* L., van boven gezien en van onderen, zeer goed afgebeeld en blijkbaar ook met zoölogische bedoelingen. Dodonaeus noemt het dier „Physsalus".

Het andere vel, dat in vieren gesneden is, met de narrenkap als watermerk, omvat:

A: het origineel van de „Gagel" uit den Herbarius 1608, p. 1314, 1618 en 1644, p. 1223.

B: een plantenteekening, die blijkbaar niet gebruikt werd voor het Cruydtboeck, een verwant van de peen voorstellend, „Daucoides" zooals Dodonaeus er bij schrijft.

C: een klein krabbetje: *Macropodia rostrata* (L.) (*Stenorhynchus phalangium*) van boven en van onderen, en bovendien een Bryozoënkolonie, de zoogenaamde doorschijnende zeevinger, *Alcyonidium gelatinosum* (L.). Hier heeft Dodonaeus bij geschreven: „Pseudocoralliū/ albū est sed molle nec durescit" (schijnkoraal, wit, echter zacht en niet later verhardend).

D: dit kwartblaadje is aan beide zijden gebruikt om er kwallen op af te beelden, drie exemplaren elk van boven en van opzij. De eerste is aan de achterzijde van het blad nog eens geteekend en hier heeft Dodonaeus bijgeschreven: „Vesica marina" (Zeeblaas). Evenals deze werden de drie exemplaren aan de andere zijde van het papier oorspronkelijk verkeerd om geteekend, met den mond naar boven, wat men duidelijk kan zien aan de schaduw en vorm der bovenaanzichten. Later echter heeft Dodonaeus er de bijschriften aan de goede onderzijde bijgeschreven: onder de eerste: „4 fora-/ mina nec/ plura" (vier openingen en niet meer), een opmerking, die waarschijnlijk ingegeven is door het feit, dat de teekenaar drie openingen zichtbaar afbeeldde, wat nog drie openingen aan de onzichtbare zijde suggereert. Onder het tweede exemplaar schreef hij: „Lineae purpureae sunt ac rubescentes/ et maculae per marginem" (de lijnen zijn purper en roodachtig, evenals de vlekken langs den rand), wat de teekening ook, in sepia aangeduid, laat zien. Onder het geheel staat „fel maris/ amarū valde salsū" (zee-gal, bitter en erg zout). De kwallen waren blijkbaar al wat uitgedroogd, toen de teekenaar ze kreeg om ze af te beelden. Hoewel de vier openingen en de 8 aanhangsels doen denken aan *Rhizostoma pulmo* (L.) zijn de teekeningen te slecht om ze met zekerheid te determineeren.

Aan het einde van mijn beschrijving dezer merkwaardige collectie gekomen, mag ik allereerst wel Professor Van Regteren Altena danken voor het ter bestudeering afstaan dezer teekeningen. Bij het interpreteeren van de bijschriften heb ik een dankbaar gebruik mogen maken van de ervaren hulp van Mr. Oldewelt en zijn collegae op het Archief alhier, terwijl Dr. Redeke zoo vriendelijk was om met Dr. Hulshoff als palaeograaf en Dr. Bruening als latinist een succesrijke poging tot interpretatie van de resteerende moeilijkheden te ondernemen.

VERKLARING VAN DE PLATEN

PLAAT I

Teekening van een maanvisch, *Mola mola* (L.), gevangen „achter Engelant" in 1583, de vroegste afbeelding van een Noord-Europeesch exemplaar. Achtergrond met meekrap rood gekleurd.

PLAAT II

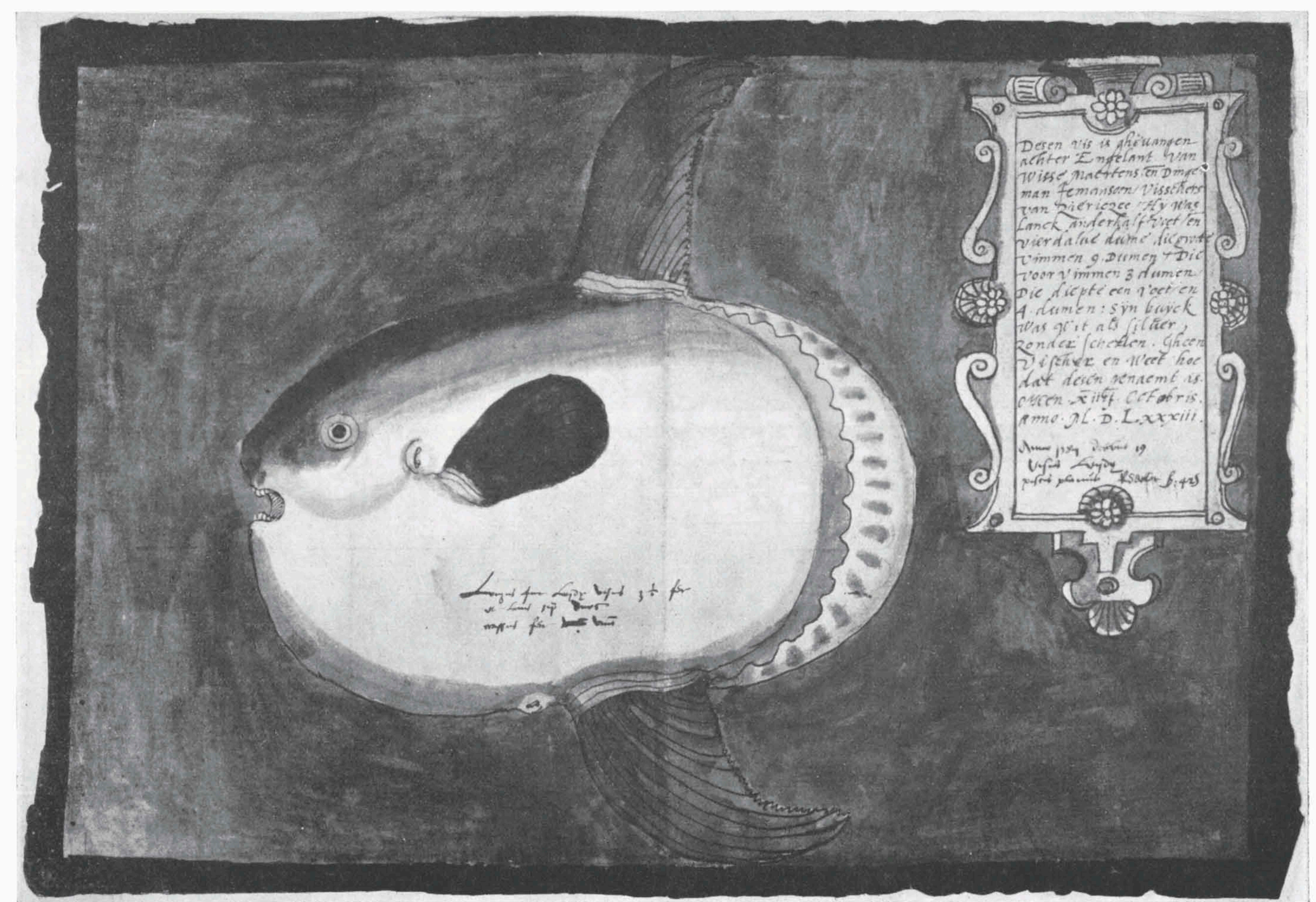
Teekening van een houting, *Coregonus oxyrhynchus* (L.), welke toont, dat dit dier in den tijd van Dodonaeus vrij algemeen voorkwam aan onze riviermonden.

PLAAT III

Teekening van een Koningsvisch of Opah, *Lampris luna* (Gmelin), de eerste afbeelding en de eerste beschrijving van deze soort, naar een bij Katwijk gestrand dier van 1581.

PLAAT IV

Teekening van een inktvisch, *Stenotheutis* spec., gestrand te Scheveningen in 1566.

Desen vis is ghevangen
achter Engelant van
Wisse Maertens en Dinge-
man Jemansen Visschers
van Zierickzee. Hy was
lanck anderhalf voet en
vierdalve dume, die grote
vimmen 9 dumen, die
voorvimmen 3 dumen,
die diepte een voet en
4 dumen: syn buyck
was wit als silver
zonder schellen. Gheen
visscher en weet hoe
dat desen genaemt is.
ghecen XIIII Octobris.
anno M.D.LXXIII.

